

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК (UDC) 94:[930.25+025.12](497.2)

ЯКІМОВА А. М.

**ТВОРЧА СПАДЩИНА М. П. ДРАГОМАНОВА
В АРХІВАХ ТА БІБЛІОТЕКАХ БОЛГАРІЇ**

У статті йдеться про наукову і епістолярну спадщину відомого мислителя, історика, етнографа та громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова. Акцентовано увагу на болгарському періоді його життя (1889-1895). Охарактеризовано збірки документів, матеріалів та епістолярію М. Драгоманова у складі окремих фондів центрального і регіональних державних архівів Болгарії, Наукового архіву БАН та історичного архіву Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія. Зроблено висновок про наявність у Болгарії великого комплексу різноманітних джерел про наукову спадщину М. Драгоманова.

Ключові слова: архів, Болгарія, М. Драгоманов, епістолярій, наукова спадщина, бібліотека, І. Шишманов.

Відомий український громадсько-політичний діяч, мислитель і вчений Михайло Петрович Драгоманов у 1889-1895 рр. очолював кафедру історії в першому вищому закладі Болгарії - Вищій школі (з 1904 р. - Софійський університет ім. Св. Климента Охридського). В Болгарії залишилася частина його архіву, особиста бібліотека й інші документальні матеріали. Найбільше документів зберігається у Науковому архіві Болгарської академії наук (НА БАН). Це - 132 архівні одиниці. Вони є складовою частиною фонду відомого болгарського вченого, професора Івана Димитрова Шишманова - зятя Михайла Драгоманова, одруженого з його старшою дочкою Лідією Драгомановою.

У 1913 р. у зв'язку з публікацією своєї статті у журналі "Вестник Европы" [1] І. Шишманов звернувся до редактора журналу Максима Славінського з проханням зробити невеличке уточнення: "Людмила Михайлівна просить додати на початку моєї статті, де йдеться про архів Михайла Петровича - кілька слів. Доповніть, будь ласка, фразу: "Ця обставина і заставила нас переглянути весь архів покійного" як треба: "Ця обставина і заставила нас переглянути весь залишений нам у спадок і який зберігається у нас в Софії (підкреслено І. Шишмановим - А. Я.) архів покійного" [2, л. 64]. Таким чином після смерті М. Драгоманова його архів успадкувала його старша донька та її чоловік.

Проблематичним залишається питання цілісності архіву вченого. Дізнавшись про хворобу М. Драгоманова, у грудні 1891 р. М. Павлик написав листа І. Шишманову, в якому порушив питання збереження архіву та запропонував, щоб М. Драгоманов передав свій архів Женевській публічній бібліотеці [3, л. 1].

В останні роки життя Михайло Петрович працював над архівом і видав листи Тургенєва, Герцена, Бакуніна, а право оприлюднити їх

Якімова Антоніна Миколаївна - виконавчий директор Співки українських організацій Болгарії "Мати Україна".

німецькою мовою надав Борису Мінцесу - викладачу німецької мови у Вищій школі. М. Драгоманов писав про це в одному з листів до М. Павлика: "...але *я вже обіцявав се право Дру Мінцесу, коледзі по В. Уч. в Софії, котриј се зробив, звісно, ліше, ніж Сокаль міг би, бо сам з Одесси, учився потім в Германії і робив під моїм доглядом і порадоју. Мінцесу ж ја отдав право і (на) переклад Бакунина листів...*" [4, с. 230].

Після смерті М. Драгоманова його архів упорядковував М. Павлик і частину документів забрав до Львова. Він опублікував своє листування з М. Драгомановим та М. Драгоманова з І. Франком, М. Бучинським, Н. Кобринською, Д. Танячкевичем, Т. Окуневським, редакторами газети "Вперед" (1876-1878) та ін. У листі до К. Студинського від 06.01.1926 р. І. Шишманов зауважив, що доля решти невикористаних матеріалів невідома, хоча Людмила Драгоманова наполягала на їх поверненні. І. Шишманов висловив надію, що архів не пропав у Львові, та просив інформувати про його долю [5, л. 1]. У листі від 18.XII.1926 р. К. Студинський повідомив І. Шишманову, що у Львові знайшлося багато листів М. Драгоманова, у київському часопису "Україна" (1926, ч. 3, 4) надрукувані 2 статті К. Студинського. Одну з цих статей надіслав І. Шишманову, 6 більших статей - до Києва (редакції), а ще 2 готує до публікації. К. Студинський інформував І. Шишманова і про те, що М. Возняк опрацьовує листування М. Драгоманова з І. Франком, а академік М. Грушевський готує до друку великий збірник у пам'ять Драгоманова [6, л. 5].

У фонді зберігається чернетка відповіді І. Шишманова на цей лист, датована 28.I.1927 р. Висловивши вдячність за гарну звістку, І. Шишманов запитував про те, "як і у кого знайшлись ці листи", ще раз звернув увагу на те, що Людмила Драгоманова після смерті чоловіка передала майже все його листування на певний час Михайлу Павлику і дозволила публікувати те, що він вважатиме найціннішим. Після цього він повинен був повернути архів до Софії. Родина Шишманових висловила здивування, що матеріали з архіву М. Драгоманова публікуються без дозволу [7, л. 2]. У листі до К. Студинського від 29.XII.1928 р. Лідія Михайлівна знову порушила питання про листи її батька, які М. Павлик вивіз до Львова для опрацювання, але так і не повернув, хоча Людмила Драгоманова на цьому наполягала [4, с. 569-570]. Отже, листування зі К. Студинським підтверджує існування проблеми цілісності архіву М. Драгоманова з моменту передачі його частини М. Павлику у Львів.

Епістолярій Лідії й Івана Шишманових показує, що вчені та видавці виявляли постійний інтерес до архіву М. Драгоманова. Так, у 1924 р. Борис Ніколаєвський запропонував І. Шишманову видати збірник матеріалів і документів із архіву М. Драгоманова і висловився про можливість друку російською мовою спогадів Лідії Михайлівни [8, л. 7-8]. У 1922-1923 рр. Л. Шишманова самостійно опублікувала спогади про батька [9].

У 1947 р. співробітниця НА БАН Дарина Велева першою розпочала опрацювання фонду І. Шишманова. Згодом вона зауважила, що багатий і цікавий архів М. Драгоманова, який після його смерті залишився у розпорядженні Шишманова, дав йому можливість використати й опублікувати деякі документи з нього, наприклад, у статтях "Конституционная записка графа П.П. Шувалова" та "К вопросу о роли

матеріалів українською, російською, польською, італійською, французькою, німецькою й англійською мовами.

Комплекс біографічних матеріалів представлений коротенькою біографією М. Драгоманова, яка стосується його навчання, викладацької діяльності, сімейного стану, й охоплює період до 1892 р. До цієї групи належать також спогади студентів Іл. Дімітрова і Г. Ценова про вченого, некрологи та співчуття з приводу смерті М. Драгоманова.

Епістолярій М. Драгоманова представлений листуванням з О.О. Герценом (сином О.І. Герцена), що охоплює період 1888-1894 рр., листами від різних осіб та родинним листуванням (з дітьми Лідією, Аріадною, Світозаром, братом Олександром та матір'ю Єлисаветою Драгомановою).

У 1960-х роках робилася спроба передати документи М. Драгоманова, що зберігалися у фонді І. Шишманова, АН УРСР, але були запропоновані лише копії тих документів, яких не було в СРСР.

Записи у Книзі надходжень й інвентарний опис збірки V в НА БАН свідчать, що у 1955 р. були виготовлені копії документів, що стосувалися І. Франка (46 кадрів), та подаровані АН УРСР [19]. У 1956 р. були зроблені копії листів М. Павлика до родини Драгоманових, проте не вказувалося, кому вони призначалися [20]. Наприкінці 1961 р. була виготовлена копія софійського щоденника М. Драгоманова для українського вченого І. Романченка [21]. Інших відомостей про передачу документів М. Драгоманова з фонду І. Шишманова в Україну в НА БАН немає.

У 1960-х роках у складі фонду І. Шишманова відбулися певні зміни. У 1962 р. Державний центральний історичний архів повернув НА БАН зошит-щоденник Людмили Драгоманової за 1889-1897 рр., який 1955 р. помилково був переданий разом з матеріалами з фонду В. Велчева. У грудні 1962 р. були виокремлені у самостійний фонд матеріали Дімітра Матова - колеги М. Драгоманова у Вищій школі, які надійшли до НА БАН як частина фонду І. Шишманова. У 1965 р. фонд І. Шишманова поповнився останньою архівною одиницею - записною книжкою Людмили Драгоманової про грошові витрати родини й інші нотатки, датовані 1870 р. [22].

Документи і матеріали М. Драгоманова у фонді І. Шишманова продовжували цікавити українських і болгарських учених. У 1991 р. Ю. Хорунжий опублікував невідомі поезії М. Драгоманова [23], 2012 р. - А. Якімова - листування Олександра Шульгина з Лідією й Іваном Шишмановими (1922-1932 рр.) щодо придбання архіву М. Драгоманова різними українськими інституціями [24].

В інших фондах НА БАН також є матеріали, що стосуються М. Драгоманова та його перебування в Софії. Так, у фонді "*Д-р К. Кръстев*" є записка М. Драгоманова, в якій повідомляється, що вчений посилає д-ру К. Крестеву коректури (із зауваженнями) своєї статті, яка друкувалася в болгарському журналі "*Мисъл*" [25, л. 1].

У фонді "*Мих. Арнаудов*" зберігаються спогади І. Шишманова про знайомство з М. Драгомановим [26, л. 108-109], матеріали із вшанування пам'яті М. Драгоманова (освячення пам'ятника вченому) у 1932 р. [27], листи й поштові картки від Івана Романченка (1956-1974) у зв'язку з його дослідженням життєвого і творчого шляху М. Драгоманова [28].

У фонді “Атанас Т.Илиев” зберігається коротенька біографія М. Драгоманова, написана І. Шишмановим [29] та лист А. Стоїлова від 24.XII.1924 р. до Ат. Ілієва, в якому йшлося про отримання від І. Шишманова портретів Т. Живкова й М. Драгоманова, видання спогадів Ат. Ілієва - редактора першого болгарського наукового журналу “Сборник за народни умотворения, наука и книжнина”. М. Драгоманов допомагав в організації та виданні цього журналу [30, л. 21-22].

У фонді “Йордан Иванов” зберігається запрошення, адресоване проф. Й. Иванову - учню М. Драгоманова, взяти участь у відзначенні 25 роковин з дня смерті українського вченого. Повідомлялося, що 22 травня 1927 р. на могилі М. Драгоманова буде встановлено “скромний пам’ятник”, а група колишніх учнів і слухачів домовилася долучитися до цієї події [31, л. 1 1].

У фонді “Проф. д-р Георги Димов” матеріали про М. Драгоманова зустрічаються у зв’язку з дослідженням життєвого і творчого шляху І. Шишманова [32].

Документи про перебування М. Драгоманова в Софії знаходяться і в інших болгарських архівах. Так, епістолярій М. Драгоманова зберігається у Болгарському історичному архіві Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія. У фонді № 178 “Димитър Христов Ризов” є листування українського вченого з болгарським політиком і публіцистом Д. Різвим (1886-1887 рр.) [33]. Листування (всього 8 листів) велось російською мовою. У 2005 р. листи М. Драгоманова до Д. Різова болгарською мовою були опубліковані в Софії [34]. У фонді № 320 “Георги Живков” знаходиться кореспонденція (6 листів) М. Драгоманова з Міністерством народної освіти Болгарії щодо професійної діяльності вченого у 1889-1893 рр. в Софії [35, л. 13-21].

У Софійському державному архіві у фонді Софійського університету імені Климента Охридського (книги протоколів засідань вищої педагогічної ради Вищої школи) є багато свідчень про професорсько-викладацьку діяльність М. Драгоманова [36].

У Центральному державному архіві у фонді українського скульптора професора Михайла Паращука знаходяться документи щодо вшанування пам’яті М. Драгоманова українською еміграцією в Болгарії та болгарською громадськістю [37]. У фонді болгарського літературознавця, перекладача й українця Петко Атанасова є матеріали та студії про М. Драгоманова [38].

Багато праць М. Драгоманова зберігається у болгарських бібліотеках та галузевих архівах. Найбільшу увагу привертає Університетська бібліотека імені Климента Охридського, в якій знаходиться викуплена Софійським університетом особиста бібліотека вченого. Там же знаходиться найбільша в Болгарії збірка видань творів М. Драгоманова з 1869 до 1915 рр. (всього - 24). У 1985 р. в Університетській бібліотеці був створений відділ стародруків, рідкісних і цінних видань, який у 1989 р. розпочав роботу із збирання особистої бібліотеки М. Драгоманова, розпорошеної по фондах Університетської бібліотеки. Була створена відповідна робоча картотека. За інвентарною книгою знайдено 825 назв друкованої продукції, з яких 586 розшукано за каталогами.

За згодою Міністерства народної освіти бібліотека М. Драгоманова була викуплена за 10 тис. левів. У липні 1899 р. Людмила Драгоманова з дочкою

Аріадною передали їй (4350 томів) Стояну Аргірову, який представляв бібліотечну раду Університетської бібліотеки. Після інвентаризації та каталогізації вона стала складовою бібліотечного фонду [39]. Матеріалами бібліотеки при написанні своїх творів про М. Драгоманова скористалися як болгарські [40], так і українські науковці [41].

У відділі стародруків, рідкісних і цінних видань зберігається декілька раритетних видань з особистої бібліотеки М. Драгоманова: три видання *“Киевлянина”* М. Максимовича (1840, 1841, 1850), *“L’UOMO PREISTORICO. Osservazioni critiche”* Marcellino Venturoli (1872) з автографом М. Драгоманова та *“The English and Scottish Popular Ballads”* Francis James Child з художньо виконаним дарчим написом *“1864-1894. Першому українському фольклористу Михайлу Петровичу Драгоманову від рідного Гадяча”*.

У Національній бібліотеці імені святих Кирила і Мефодія зберігаються 4 оригінальні твори М. Драгоманова, видані у 1875, 1876 та 1881 рр., фольклорні дослідження вченого, опубліковані на сторінках болгарського етнографічного збірника *“Сборник за народни умотворения, наука и книжнина”* у 1889-1894 рр., статті М. Драгоманова у болгарських газетах і журналах, листування І. Франка з М. Драгомановим.

Фольклорні праці українського вченого у згаданому вище етнографічному збірнику й окремі відбитки цих праць, листування з М. Павликом зберігаються у Центральній бібліотеці БАН. Окремі відбитки фольклорних праць М. Драгоманова знаходяться у бібліотеці Етнологічного інституту з Етнографічним музеєм БАН та в Інституті літератури БАН.

У Пловдивській регіональній народній бібліотеці ім. Івана Вазова зберігається 9 оригінальних творів М. Драгоманова, з яких лише один був виданий у Києві (*“Малорусскія народныя преданія и рассказы”*, 1876), решта - в Женеві у 1876-1884 рр.

Деякі праці М. Драгоманова зберігаються в окремих фондах у болгарських архівах. Так, у фондї І. Шишманова в НА БАН знаходяться такі видання вченого: *“Забележки върху славянските религиозно-етически легенди. II. Дуалистическото миротворение от М. Драгоманов”* (Софія, 1893), *“Евангельська віра в Старій Англії”* (Женева, 1893), *“Віра в громадські справи”* (Коломия, 1892) [42], екземпляр *“Громади”* (№ 4, 1879) зі статтею М. Драгоманова про Т. Шевченка (екземпляр належав дружині вченого, про що свідчить напис на обкладинці *“Людмила Драгоманова”*) [43], поема *“Марія”* Т.Г. Шевченка з переднім словом і примітками М. Драгоманова, перекладена на французьку мову Лідією Драгомановою [44], збірка поезій Т.Г. Шевченка, заборонених в Росії, видана М. Драгомановим у Женеві у 1890 р. [45].

У фондї проф. Михайла Парашука в Центральному державному архіві зберігається праця М. Драгоманова *“Вольный Союз - Вільна Спілка”*, 1884 [46]. Інтерес до літературної діяльності М. Драгоманова виявляв Любен Каравелов. В його бібліотеці є перший том *“Історичні пісні українського народу”* М. Драгоманова [47, с.49].

В особистій бібліотеці академіка М. Арнаудова, яку вчений подарував Регіональній бібліотеці ім. Любена Каравелова в м. Русе, знаходиться частина праці М. Драгоманова *“Старите харти за свободата”*, надрукована в журналі *“Български преглед”* [48].

Отже, в болгарських архівах зберігається багато документів і матеріалів про різноманітну діяльність Михайла Петровича Драгоманова в Болгарії. Частиною з них складає його епістолярна спадщина. Науковий доробок ученого розпорошений по багатьох бібліотеках та архівах Болгарії. Він охоплює київський, женецький та софійський періоди творчої діяльності М. Драгоманова. Найбільш цінні, на наш погляд, документи і матеріали про М. Драгоманова знаходяться у фонді Івана Шишманова Наукового архіву Болгарської академії наук.

1. *Шишманов И.Д.* Конституционная записка графа П.П. Шувалова: (к истории русского освободительного движения в 80-х гг. XIX столетия) / И.Д. Шишманов // Вестник Европы. - СПб., 1913. - Кн. 8. - С. 136-166.
2. Научен архив на Българска Академия на науките (НА БАН), ф. 11К, оп. 1, а.е. 461.
3. НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а.е. 1147.
4. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841-1994 / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Наукове товариство ім. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. - Львів, 2001. - 732 с.
5. НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а.е. 1461.
6. НА БАН, ф. 11К, оп. 2, а.е. 585.
7. НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а.е. 1461.
8. НА БАН, ф. 11, оп. 3, а.е. 1102.
9. *Драгоманова-Шишманова Л.* Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманова-Шишманова // Нова Україна. - Прага, 1922. - № 13/15. - С. 35-44; 1923. - № 6. - С. 70-80.
10. *Велева Д.* Архивът на проф. Шишманов // Известия на Архивния институт. - София, 1959. - Кн. 2. - С. 77-123.
11. НА БАН, ф. 11, оп. 1, а.е. 466.
12. НА БАН, ф. 11, оп. 3, а.е. 76.
13. *Бакалов Г.* Русская революционная эмиграция среди болгар / Г. Бакалов // КиС. - М., 1930. - № 2 (63). - С. 114-137; № 3 (64). - С. 105-120; № 4 (65). - С. 112-145; № 5 (66). - С. 109-147.
14. *Арнаутов М.* Проф. Михаил Петрович Драгоманов: живот, идеи, значение за българския фолклор: (реч, държана на 30 октомври 1932 г. По случай освещавание паметника на Драгоманов в София) / М. Арнаутов // Годишник на Софийския университет: историко-филологически факултет. - София, 1933. - Т. 29. - Кн. 5. - С. 5-37.
15. *Colonel Leon Lamouche.* Michel Dragomanov (1841-1895). - Sofia, 1932. - 12 p.
16. *Якімова А.* Історія фонду І.Д. Шишманова про архів М.П. Драгоманова С. 63-75 // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. - Кам'янець-Подільський, 2013. - Вип. 2. - С. 63-75.
17. НА БАН, сб. V, а.е. 327.
18. НА БАН, сб. V, а.е. 603.
19. НА БАН, сб. V, а.е. 331.
20. НА БАН, сб. V, а.е. 342.
21. НА БАН, сб. V, а.е. 438.
22. НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а.е. 948.
23. Невідомі поезії М. Драгоманова / Упоряд. Ю. Хорунжий // Дніпро. - К., 1991. - № 11/12. - С. 125-129.
24. *Якімова А.М.* Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922-1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) / А.М. Якімова // Сумський історико-архівний журнал. - 2012. - № XVI-XVII. - С. 45-64.
25. НА БАН, ф. 47К, оп. 1, а.е. 252.
26. НА БАН, ф. 58К, оп. 1, а.е. 1236.
27. НА БАН, ф. 58К, оп. 1, а.е. 149-150.
28. НА БАН, ф. 58К, оп. 1, а.е. 1085.
29. НА БАН, ф. 46К, а.е. 106.
30. НА БАН, ф. 46К, а.е. 227.

31. НА БАН, ф. 52К, оп. 2, а.е. 178.
32. НА БАН, ф. 238К, оп. 1, а.е. 163-171.
33. Национална библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" - Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 178, а.е. 7110-7119.
34. Драгоманов Михайло. Духовност и свобода: Избрани статии, дневник и писма на учения / М. Драгоманов; състав. и прев. [от рус.] Пенка Кънева. - София: Полис, 2005. - 159 с.
35. НБКМ-БИА, ф. 320, а.е. 32, л. 13-21.
36. Държавен архив - София, ф. 994К, оп. 2, а.е. 1-5.
37. Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1717К, оп. 1-2.
38. ЦДА, ф. 1710К, оп. 1.
39. Университетска библиотека, инв. дневник № 111б, 264-321 и 384-387.
40. Ангелова А. Италиански издания в библиотеката на проф. Михаил Драгоманов / А. Ангелова // Драгомановски студии. Материали Шостої та Сьомої міжнародних наукових конференцій / Відп. за вип. А. Якімова. - София: Бетапринт - Петрови и Сие, 2013. - С. 133-137.
41. Якімова А. До історії бібліотеки М.П. Драгоманова в Софії // Мова і культура. - К., 2011. - Вип. 14. - Т. VIII (154). - С. 37-39.
42. НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а.е. 824-826.
43. НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а.е. 936.
44. НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а.е. 937.
45. НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а.е. 938.
46. ЦДА, ф. 1717К, оп. 2, а.е. 457.
47. Атанасов П. Из историята на българо-украинските културни отношения. Приносът на Михаил П. Драгоманов / П. Атанасов // Известия на института за литература БАН. - София, 1969. - Кн. XX. - С. 47-83.
48. Драгоманов М. Старите харти за свободата // Български преглед. - София, 1894. - [Февр.]. - С. 59-73.

Якімова Антонина. ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ М.П. ДРАГОМАНОВА В АРХИВАХ И БИБЛИОТЕКАХ БОЛГАРИИ

В статье речь идет о научном и эпистолярном наследии известного мыслителя, историка, этнографа и обществено-политического деятеля Михаила Драгоманова. Акцентировано внимание на болгарском периоде его жизни (1889-1895). Охарактеризованы собрания документов, материалов и эпистолярия М. Драгоманова в составе отдельных фондов центрального и региональных государственных архивов Болгарии, Научного архива БАН и исторического архива Национальной библиотеки имени святых Кирилла и Мефодия. Сделано вывод о наличии в Болгарии большого комплекса разнообразных источников о научном наследии М. Драгоманова.

Ключевые слова: архив, Болгария, М. Драгоманов, научное наследие, библиотека, И. Шишманов, эпистолярный.

Iakimova Antonina. THE ARTISTIC HERITAGE OF M.P. DRAGOMANOV IN ARCHIVES AND LIBRARIES IN BULGARIA

The article focuses on the scientific and epistolary heritage of the famous philosopher, historian, ethnographer and public figure Mykhailo Dragomanov. The attention is focused on the Bulgarian period of his life (1889-1895). Characterized by a collection of documents, materials and epistolary Drahomano composed of separate funds of the central and regional state archives in Bulgaria, Bulgarian Academy of Sciences and the Scientific Archive Historical Archive of the National Library of Saints Cyril and Methodius. Concluded that there was a large complex in Bulgaria variety of sources of scientific heritage of Drahomano.

Key words: archive, Bulgaria, Drahomano, scientific heritage, library, I. Shishmanov, epistolary.

Отримано 16. 12. 2014